

SIYASİ İLİMLER ve HUKUK

DIYANET İŞLERİ TEŞKİLÂTININ GELİŞMELERİ

Prof. Bahri SAVCI

Türkler, İslâmiyetten önce de, Orta Asya bozkırlarında, önce-leri göçebe, sonraları yerleşik olarak devlet hayatı yaşamışlardır. Fakat bunların hepsinde, devlet, hükümdarlık makamı etrafında kurulan bir otorite prensibine dayanır: İktidar mutlaktır. Bir beşeri sınırı yoktur. İktidar, Tanrısal bir kaynaktan gelir. Yer yüzünde de bir askerî asalete dayanarak bir hükümdarlık makamında temerküz eder. Böyle mutlak bir iktidarı kullanan hükümdar, Tanrı tarafından gönderilmiş sayılır. Bu itibarla kurduğu teşkilât da, tabiat üstü niteliktedir.

Bu teşkilât içinde, «Şaman» denen bir dinî otorite de vardır. Bu, devletin çekirdeğini teşkil eden kabilenin baş din adamı ve müneccimidir. Devlet içinde Tanrısal iktidarın kullanılmasında hükümdarın yanındadır. Rolü de, Tanrıdan geldiği için mutlak olması gereken iktidarı, gene Tanrısal bir yol ile yumuşatmaktır. Çünkü hâkim olan telâkkiye göre, Tanrı ile irtibatlı hükümdarın yanında, bizzat Şaman da Tanrı ile temasta sayılır, ve bu niteliği dolayısıyla Şaman da, temasta olduğu Uluhiyetin istek ve iradesini yer yüzüne getirerek, hükümdar icraatının bu istek ve irade dışına çıkmamasına yardım eder. Demek ki, eski Türklerde, baş din adamı ve müneccim, devlet idaresinde rol sahibidir. **Türkler devlet hayatlarına, devlet icraatına dinin rolünü ve etkisini getirerek başlamışlardır.**

Dinin, devlet hayatındaki bu rolü ve etkisi, türklerin islâmiyeti kabul ederek kurdukları türlü «Türk - İslâm» devletlerinde ve bunların en sonuncusu olan Osmanlı Devletinde de sürmüştür. Hattâ bu sonuncuda, islâmî kamu hukuku ve gelenekler iyice yerleştiği için dinin devlet hayatındaki yeri daha da artmıştır. Öyle ki, daha Yavuz Sultan Selim'in XVI. Yüzyıl başlarında Mısır'ı fethederek

Halifeliği de Osmanlı Sultanları üzerine geçirtmesinden önce bile, Osmanlı Türklerinin devleti, tam bir dinî monarşi karakteristiği kazanmıştır.

Bu dinî monarşide, siyasal yönü ile birlikte bütün hukukun esası, hep dinî olmuştur, dinî kalmıştır. Çünkü islâmda, hem uhrevî, hem dünyevî hakikat tektir. Bu tek hakikat şeriatta ifadesini bulmuştur. Her şey, ahret işleri ile birlikte bütün dünya işleri de bütün siyasal iktidar icraları da şeriat yolu ile düzenlenir, yürütülür.

Uhrevî ve dünyevî yönleri kapsayan bu tek hakikati gerçekleştirecek irade de tektir: Halife - Sultanın iradesi. Bu irade, Kur'anî şeriatı, yani Tanrısal iradeyi yansıtan, tecelli ettiren dinsel nitelikli mevzuaları uygular.

Bunun için de, bu gereğe uygun bir icra teşkilâtına kavuşmuştur:

a — **Halife - Sultan:** Tanrısal iradenin ifadesi olan şeriatın uygulanmasında en yüksek yetki sahibi olan Halife - Sultan'dır. O, şeriatın hem dünya işlerine, hem de ahiret işlerine değinen hükümlerini yerine getirmede en üst yetkileri elinde toplamış bulunan üst otoritedir. O, bu yetkilerini iki muavin ve vekil eli ile yürütür.

b — **Sadr-ı Azam:** Halife Sultanın dünya işlerini yürütmeye değinen iktidarını, cismanî iktidarını, yani siyasî, idarî, malî, askerî yetkisini icraya vekil ve muavindir.

c — **Şeyhülislâm:** Halife - Sultanın ruhanî iktidarını, dinsel yetkilerini icraya vekil ve muavindir. Her şey, şeriata uygun yürütülmek zorunda olduğuna göre, Şeyhülislâm, bütün meseleler karşısında şeriatın hükmünün neden ibaret olduğunu bildirir.

d — **Kazasker:** Ayrıca, kazaskerlik denen bir makam da, Halife - Sultan adına, adlî alanda şeriatın uygulanmasına bakar.

İşte, bütün devlet yetkilerini bu üç esas kanal ile uygulayan Osmanlı Devletinde temel telâkki dinsel olmuştur. Gerçekten Osmanlı telâkkisi, hayatı dine dayatmaktadır. Onun ortaya çıkışından beri dayanağı, «Ahkâm-ı Celile-i Kur'aniye ve Kavanin-i Şer'iyeye» olmuştur. Osmanlı anlayışına göre, devletin yükselmesi, Kur'an ve şeriata «kemali ile riayet»e bağlı kalmıştır. Öyle ki, Kur'an ve şeriata böylece uyulduğu zaman devlet kuvvet kazanmıştır. Tebaanın refahı, ülkenin mamurluğu «rütbe-i gayete» varmıştır. Bunun tersine olarak, «şer-i şerife» uyulmadığı zaman da, devletin evvelki

kuvveti, ülkenin mamurluğu, «zafa ve fakra mübeddel» olmuştur. Çünkü bir devlet «kavanin-i şer'îye tahtında idare» olunmaktan saptığı oranda zayıflar. Bu zayıflıktan kurtulmak için, «avn-i mayet-i Hazret-i Bari'ye itimat ve imdad-ı ruhaniyet-i Cenab-ı Peygamberiye tevessül ve istinat» gerekir.

Toplum hayatına gelen bu dinsel niteliği, Osmanlıların ilk beşeri ve modern Anayasalarına da, elbette sızmıştır. Bu ilk Anayasayı ilân eden Hattı Hümayunun daha ilk satırlarında, beşerî ilişkilerin dinsel esaslara dayanması zorunu dile getirilmiştir: Her şeyin «ahkâmı şer'î şerife muvafık» olarak düzenlenmesi esası teyit edilmiştir. Öyle ki, Kanunu Esasi'nin padişahca kabul ve tasdik edilmesinin sebebi bile, onun, esaslarının «hilâfeti kübrai islâmiye» hukukuna uygun olması olarak gösterilmiştir.

Bu ilk Anayasaya göre, saltanat sahibi olan «sülâlei Âli Osman»ın büyük evlâdı, Hilâfeti kübrayı İslâmiyeyi haiz» dir. Padişah, Halife sıfatı ile «dini islâmın hâmisi» rolünü oynayacaktır. Hutbelerde, onun namı zikredilecektir. Padişahın «ahkâmı şer'îye» yi icra hakkı, onun mukaddes hakları içindedir. Bunun için, Sadriâzam tayin edişi gibi, Şeyhülislâmı da, bizzat tayin ederek Bakanlar Kuruluna sokar.

Anayasaya dayalı bu devlette, dinsel niteliği o kadar koyudur ki, kanun lâyihaları, dinî esaslara uygun olmak zorundadır. Âyan Meclisi bunların «Umuru Diniyeye» aykırı olmamasına bakar. Ayrıca, sırf şeriat hükümlerine göre aile, velayet, vesayet, miras meselelerini görmek üzere Şer'î Mahkemeler de yaşamakta devam eder. Bununla ilgili işleri görmek üzere bir de Bakanlık vardır. Şer'îye ve Evkaf Vekâleti.

Devletin bu dinsel niteliği, devlet içinde, siyasal ve yönetsel kararlara katılan ve bunlara şeriatın ne dediği açısından katkı getiren bir din örgütünün bulunmasına yolaçmıştır. Hükümet içindeki Şeyhülislâmlık makamı, bu örgütün en üst noktasını, Şer'îye ve Evkaf Bakanlığı da, gene hükümet içinde bu örgütün temelini teşkil etmektedir. Ayrıca, Halife - Sultanın bile şeriat dışına çıkıp çıkmadığı konusunda hüküm vermeğe yetkili fetva müessesesi vardır. Nitekim, devlet işlerinde şeriat dışına çıkıldığı bu müessese yolu ile tesbit edilerek Halife - Sultan hal edilmiştir.

Devlet içindeki bu dinsel mihrak üzerinde örgütlenme, ve devlet hayatının içinde bir dinsel mahiyetin devamı, Anadolu'da, Âyan Meclisi ile Halife - Sultanın iktidar ortaklığını kabul etmeyen

yeni hükümet ve devlet hayatı tam kuruluncaya kadar sürmüştür. Ancak, bu yeni safhadan sonradır ki, din işleri hükümet hayatı ve ilişkileri alanından tam dışarı çıkarılamamakla beraber, genel idarenin içinde ve nezareti altında, bir idare cüzü haline getirilebilmiştir.

Bu noktaya, siyasi rejimde ve devlet hayatında önemli tasfiyelerle gelinebilmiştir. Fakat, genel idare içinde ve onun nezareti altına konmuş bir idare cüzü halinde muhafaza edilen «din işleri idaresi», kanımızca, 1924 ve 1961 Anayasalarımızın öngörmediği bir genişleme ve yetki kazanma ile, toplum hayatına Hilâfet ve Saltanat devirlerinin dinsellik niteliğini getirme yolunu açmıştır.

Siyasal rejim ve devlet hayatında önemli tasfiyelerle ulaşılan laisizasyon, onun içinde bir idare cüzü olarak «Diyanet İşleri Başkanlığı»nın nötralize edilmiş yeri, sonradan, bu «İdare cüzü»nün yetki alanı genişliği ve serbestliği kazanışı da şöyle olmuştur:

Mustafa Kemal Atatürk, «Millî Egemenlik», «Millet İradesi» faraziye ve teorileri üzerine dayalı bir yeni devlet hayatı kurmak üzere 1919 yılının Mayısında Anadolu'ya geçmiştir. Bu faraziye ve teorilerin somut ve siyasi realitedeki anlamı şu idi: Artık saltanat ve Hilâfet Makamı gibi Tanrısal bir kaynaktan gelen bir otorite ile, Âyan Meclisi gibi halk seçiminden gelmeyen bir organ ile «Siyasal İktidar Ortaklığı»na son verilmesi; hükümet teşkilâtı içinde yönetici irade belirtmeye ve uygulamaya doğrudan doğruya yetkili bir uzuv bulundurmanın bertaraf edilmesi, devlet hayatı ve hükümet teşkilâtı içindeki bu köklü devrimin tutması ve sürmesi için de toplum hayatının, kılık kıyafetten tutun da, aile, iş, meslek, sosyal ilişkiler ve gelenekler alanına kadar uzanan safhalarında geniş bir laisizasyon yapılması...

Mustafa Kemal Atatürk, 1919 yılını, Erzurum ve Sivas Kongrelerinden; bu kongrelerin millî idareyi tecelli ettirdiği ve «Heyeti Temsiliye» denen bir uzvun da kongreler adına icraî tasarruflarda bulunmaya yetkili olduğu hakkında kararlar alarak kapattı. Bu kararlar, İstanbul'daki Halife - Sultan Hükümetinin yerine, Anadolu'da ancak millî egemenlik esasına dayalı olan ve bu esasa dayanmayan hükümeti ve teşkilâtı yıkacak olan bir yeni hükümetin kurulmasının ön kararlarıdır. Nitekim, 1920 yılında Ankara'da ilk «Türkiye Büyük Millet Meclisi» kurulmuştur. İstanbul ve 1876 Anayasasının Devlet Başkanı Halife - Sultan işgal altındadır. Meclisi Mebusanı da kapatılmıştır. Ülke yer yer işgale uğramaktadır. Fev-

kalâde tehlikeli zamanlar yaşamaktadır. Onun için, bu fevkalâde zamanlara mahsus olmak üzere, Anadolu'da fevkalâde selâhiyetleri haiz bir meclis kurulmuştur. Bu meclis esasında, İstanbul'da, Parlâmentosuz kalmış olan Halife - Sultan hükümetine karşıdır. Sonradan alacağı kararlarla, Halife - Sultan Hükümetinin meşruiyetsizliğini, kararlarının keenlemyekûnluğunu ileri sürecektir. Daha ilk günden o milletin tek ve gerçek temsilcisi olduğunu ilân etmiştir. Bu sıfatla bütün yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır. Yasamayı bizzat yapmaktadır. Yürütmeyi de kendi içinden çıkaracağı bir «İcra Vekilleri Heyeti» eli ile yapacaktır.

Fakat, Devlet hayatındaki, toplumsal yapıdaki dinîlik o kadar koyudur ki, bu Meclis, İstanbul'daki Halife - Sultan hükümranlığını, onun Şeyhülislâmlı hükümetini tanımadığı halde, kendi İcra Vekilleri Heyeti içine Şer'îye ve Evkaf Vekâletini koymuştur. Mezhep işlerini de Adliye Vekâletine bağlamıştır. Padişah ve Halifenin, artık resen hareketini meşrû ve makbul saymamaktadır ama, onu red ve inkâr de edememektedir: Çünkü bu Mecliste de, imparatorluğa hâkim olmuş bulunan koyu dinîliğin temsilcileri vardır ve Mustafa Kemal onların etkisini, daha bertaraf edememektedir. Bu yüzden bu Meclis, önce Padişah ve Halife, altında buldukları işgal taziyikından kurtuldukları vakit «Meclisin tanzim edeceği esaslar dairesinde vaziyetini alır» diyebilirken, daha sonra, «Hilâfet ve Saltanatın... istihlası» nı da bizzat bu Meclisin gayeleri arasına koymak zorunda kalmıştır. Ayrıca, çıkardığı bir kısa Anayasa içinde de Türkiye Büyük Millet Meclisini «ahkâmı fıkhiye» esasları ile bağlamıştır. İcra yetkisini de kendine veren bu meclisi «ahkâmı şer'îyenin 'tenfizi'» görevi ile görevlendirilmiştir. Bu, yeni devletin hayatında da dinîlik esasının sürdüğünü gösterir. O kadar ki, bu Meclis 1922 sonbaharında imparatorluğun inkıraz bulmuş ve Padişahlığın kalkmış, onun yerine kendi hükümetinin gelmiş bulunduğunu resmen ilân ettiği zaman bile, padişahlık ile birlikte Hilâfeti de kaldıramamıştır. Osmanlı Hanedanının elinden saltanatı almasına rağmen, Hilâfeti alamamıştır. Hanedan Hilâfete sahip olmakta devam edecektir. Yalnız, bu Mecliste ifadesini bulan Türkiye Devleti, Hilâfet Makamının da dayanağı olacaktır.

Fakat, Mustafa Kemal Devrimcileri, fevkalâde zamanlara mahsus olmak üzere kurdukları bu Meclisin çalışmaları ile, yabancı devletler işgallerini bertaraf etmekten, Millî Birliği, ülke bütünlüğünü kurmaktan gelen prestijleri ile 1923 Sonbaharında Cumhuriyeti ilân ettiler.

Bu, 1921 Anayasasını tamamlayan (tavzihan tâdil edecek) bir kanun ile oldu. Bu kanun dahi islâm dinini, Devlet dini olarak muhafaza etmektedir. Ve şeriat ile Fıkıha uygun bir Devlet hayatı, halâ Anayasanın emri altında devam etmektedir.

Fakat, arkadan hemen radikal bir hareket gelmiştir: 1924 Martının 3'ünde arka arkaya kabul edilen 3 kanun ile, Halife halledilmiş ve Hilâfet makamı da ilga edilmiştir. Hükûmet içindeki Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmıştır. Bu Vekâlet veya özel Vakıflar tarafından idare olunan medreseler kaldırılmış ve mektepler Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Böylelikle, Devlet hayatında büyük bir lâisizasyon hareketine girişilmiştir. Fakat, bütün bu operasyonlardan sonraki durumu derli-toplu olarak düzenlemek üzere çıkarılan 1924 Anayasası, 1928 tarihine kadar, islâm dinini Devletin resmî dini olarak tutmakta da devam edecektir.

Bununla beraber, 1924 Martındaki üç kanun ile açılan devrede din işlerinin yürütülmesi İmparatorluk ve Hilâfet safhasındakinden tamamiyle ayrı bir yöne döndürülmüştür. Bu üç kanuna kadar gelen devrede, Devlet hayatı içinde Halife, hükûmet örgütü içinde dinî makam, otorite ve kademe halinde dinsel hükûmet uzuvları vardır. Devletin yasama ve yürütme faaliyetleri, şeriat, fıkıh ile bağlıdır. Devletin görevi, şeriatı yerine getirmedir. Yâni, bu üç kanuna kadar, din ile Devlet ayniyeti vardır. Bu kanunlardan sonra da, Devletin bir dininin bulunduğu beyan edilmekte devam edilmiştir. Fakat bu beyan, muhafazakârları tatmin için bir edebiyattan ibaret kalmıştır.

Gerçekten Şer'îye ve Evkaf Vekâletini kaldıran, 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanun ile, İmparatorluğun ruhuna, maddesine, örgütüne hâkim olan dinîlikten pek başka olan bir «Diyanet İşleri İdaresi» kurulmuştur.

Bu kanuna göre; artık, halkın işlerine dair olan ahkâmın hem konulması, hem uygulanması «teşri ve infazi» işi, bir dinsel kaynaktan gelmeyecek, bir dinsel dayanağa dayanmayacaktır. Bu görev, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun kurduğu hükûmete aittir. Binaenaleyh, İslâm dini, artık, halk işlerinin gerektirdiği kuraları koyma ve yürütme işine karışmayacaktır.

Fakat gene bu kanuna göre, İslâm dininin «itikadata ve ibadeta dair ahkâmî» ve işleri de vardır. İşte, sırf bunları yürütme ve imparatorluk yönetim bünyesinden miras kalan dinsel kurumların

yönetilmesi için Ankara'da, bir «Diyanet İşleri Makamı» kurulmuştur.

Bu makamın, bir başı olacaktır: Diyanet İşleri Reisi. Bu, Şeyhülislâm gibi Şer'îye ve Evkaf vekili gibi, «Hükûmet bünyesi» içinde «bir otorite» olmayacaktır. Başbakanlığa bağlı tâli bir idare cüzü olacaktır. Bütçesi de ayrı olmayacak, ancak Başbakan bütçesi içinde yer alacaktır. Tayini de Başbakanın inhası, Cumhurbaşkanı'nın nasbı ile olacaktır.

Bütün yetkisi, itikad ve ibadet alanında kalacaktır. Yönetimsel gücü de; camilerin, mescitlerin tekke ve zaviyelerin yönetimi ile öteki din adamlarının tayin ve azillerinden öteye geçemez. Bu suretle din işleri makamı, hem görev alanı, hem yetki demeti açılarından sınırlandırılmıştır, hem de, artık hükümet uzvu olma düzeyinden indirilmiş, tâbi bir idare cüzü haline getirilmiştir.

Bu idare cüzü, daha sonra bir kanun ile kendine özge merkez ve taşra teşkilâtına kavuşmuştur. 2800 sayılı kanun ile.

Merkez teşkilâtının başında, bir Reis vardır. Sonra da, iki heyet ile iki müdürlük vardır. Birinci heyet, Müşavere heyetidir. Burası 1 Reis ve 5 üyeden kuruludur. Bunlar islâm âbideleri ile şer'î bilimlerde uzmanlığı olan kimseler olacaktır. İkinci Heyet, Mushaf-ları Tetkik Heyetidir. 1 Reis ve 2 üyelidir. Merkez Teşkilâtının iki Müdürlüğü de, herhangi bir idare cüzünde gerekli olan iki makamdan ibarettir: Yazı İşleri Müdürlüğü ile Zat İşleri Müdürlüğü...

Taşra Teşkilâtı, iki çeşit personelden kuruludur; Devlet memuru statüsü içindeki müftü ve müsevvidler ile, ödeneklerini mahalindeki halktan toplayan vâizler ve Dersiamlar...

Müftüler, öteki taşra personelinin üstündedirler. Onları kontrol edici yerededirler. Bundan ötürü islâmî ilim ve fazilete sahip olmalıdırlar. Ayrıca, toplumun hayatı ile devlet gücünü ve faaliyetlerini uzlaştırmada bir güven telkin etmesi gerekir. Onun için, seçimlerinde bu sonucu sağlayacak bir usul güdülmüştür. O müftülükteki vâiz, dersiam, ve hatiplerden kurulu bir heyet toplanır. Mahalli İdare Amirleri bu heyetin başkanı olur. Heyet, gizli oyla üç aday gösterir. Bu adaylar valiye sunulur. Vali, hepsini, kendi özel mütalâası ile birlikte Diyanet İşleri Reisiğine bildirir. Bu üç adaydan birini Reis tayin eder. Eğer reis, üç adayı da lâayık görmezse, Vilâyetten üç yeni aday ister. Mahallinde münasip birisinin bulunmadığı anlaşılırsa, Reislik, dışardan başka birisini tayin eder.

İşte, böylece, 2800 sayılı kanun, lâikleşmeye uğraşan bir ülkede, din personelinin, Osmanlı dinci zihniyetini geri getirmemesinin ilk tedbirlerini de almıştır.

Hem bu tedbirler hem de Reisliğin görevleri 1937 yılında çıkarılan bir tüzük ile daha da geliştirilmiştir. Şöyle ki:

A — Görevleri:

a — Reislerin görevleri: İslâm dininin itikadat ve ibadetine dair hüküm ve işlerini görerek; müftülerin başvuracakları merci olmaktır.

b — Bu görev de bilhassa Müşavere Heyetince yerine getirecek bazı hususlar yolu ile gerçekleştirilir.

i — Bu heyet İslâm dininin ibadet ve itikadata müteallık soruları inceliyecektir.

ii — Dinî konularda Reisliğin gerekli göreceği kitapları yazacak; yazılmışları kontrol edecektir.

iii — Medenî Kanununun yayınlanmasından önceki (1926) zamana ait olduğu için dinsel esaslara göre çözülmesi gereken hallerdeki problemleri inceliyecektir.

iv — Vaizlerin yaptıkları vaizlerin özetlerini inceliyecektir.

c — Müftüler de şu görevlere sahiptir: I — Her il ve ilçede itikadat ve ibadeta müteallik olarak sorulacak meselelerin şer'i gereklerini bildirecektir. II — İtikadat ve ibadeta ait işler hakkında ya bizzat vaiz vermek, ya da vaizlere mev'izeler düzenlemek. III — İtikat ve ibadet alanı ile medenî kanununun yayınlanmasından önceki zamana ait vasiyet ve miras meselelerini çözmek.

d — Vaiz ve Dersiamların da, buldukları çevrelerdeki camilerde, riyasetten alacakları talimat ve konular içinde halka vaizlerde bulunmak görevi vardır.

B — Tedbirler :

Mustafa Kemal lâisizmi, yalnızca din ile devlet işlerini birbirinden ayırmak, dinin kendi içinde yani cami mihrakında, devletten ayrı bir örgüt halinde örgütlenmesine imkân vermek değildir. Bu lâisizm, dinin sadece resmî devlet işlerini değil halkın, toplumun, kişilerin hayatlarını itikat ve ibadetlerin dışındaki her yönünde

kontrol edip yönetmesini önleme prensibidir. Çünkü İslâm dini, bütün imparatorluk boyunca hem devleti yönetmiş, hem de halkın toplum içindeki kişisel ve toplumsal bütün davranışlarını da yönetmiştir. Bunu da saf metafizik prensiplerine dayanarak değil, kalın bir hurafat ile örtülerek yapmıştır. Bu da ilk Osmanlı ıslahatçılarının, Jöntürkler'in ulaşmak istedikleri «çağdaşlaşma»yı önlemiştir. Onun için Mustafa Kemal reformculuğu işe başladığı zaman, dinin, hayatın her yönünü yönetmesini önleyici bir radikalizme gitme zorununu duymuştur.

İşte 1937 tarihli tüzük ve daha önceki mevzuat «Diyanet İşleri Reisliği» nin teşkilâtını ve görev alanını ona göre kurarken, yani bu örgütü her kademesinde, ancak «itikadat ve ibadat» ile görevli kılarken, örgütün bunun dışına çıkmamasını da sağlayıcı tedbirleri de düşünmüştür:

a — Merkez ve taşra teşkilâtı, bir idarî hiyerarşi ile, Başbakan gözetimi altına konmuştur.

b — Örgütün temeldeki unsurları memur statüsüne sokulmuştur. Bu onlar için bir hayat avantajı ve garantisidir. Camilerde çalışan öteki unsurlar, devlet maaşı almazlar. Bu suretle bu sınıf din adamlığı, bir meslek olarak himayeden, garantiden yoksun bırakılarak, zayıf bir durum içine sokulmuştur. Böylece hayata dinîliği getirci bir sınıfın ağırlığından, etkisinden uzak kalınacağı umulmuştur. (1965 tarihli son kanun bu sınıfı da tedric yolu ile devlet memuru statüsüne kavuşturmuştur. Bu da canlanan bu sınıf vasıtası ile, dinîliğin, tekrar hayatı etkilemesine yol açan âmillerden biri olmuştur.)

c — Halkla doğrudan teması olan din adamlarınının hem tayinleri hem de faaliyetleri, hiyerarşik gözetim altına alınmıştır: Vaiz ve Dersiamların, verecekleri vaizlerin konuları ve muhtevaları Riyasetin talimatına bağlanmıştır. Bunlar her ay sonunda, yaptıkları vaizlerin mevzularını ve özetlerini gösterir bir cetveli, Reislige göndermek zorundadır.

d — Bu merkezî gözetimin müeyyidesi de vardır: İtikadat ve ibadet dışına çıkararak vaiz verenlerin vaiz vesikaları iptal edilerek görev görmeleri önlenir.

2800 sayılı kanun ve 1937 tarihli tüzük ile kurulan örgütlenme biçimi ve görev alanı 1960 ihtilâline kadar sürmüştür. Yalnız bu süre içinde demokratik hürriyetler tatbikatının gelişmesinden ve genişlemesinden «din» de yararlanmıştı. Mustafa Kemal'in nötralize

ettiği din etkisi, toplumu gene egemenliği altına almağa başlamıştır.

Bu sebeple 1960 İhtilâlinden sonra, Dinayet İşleri Başkanlığının teşkilâtını ve görev alanını geliştirme akımı ortaya çıkmıştır. İhtilâlin ilk yılında başlayan bu teşebbüs 1963 yılında Parlâmentoya bir tasarı getirmiştir.

Bu tasarı dayanağını Anayasadan almıştır. 1961 Anayasası, «Dinayet İşleri Başkanlığı» nın genel idare içinde yer alacağını, görevlerinin de kuruluş ve görev kanununda gösterileceğini söylemektedir. Bu teşkilât ve görev alanı için, Anayasa lâiklik ilkesinden başkaca bir direktif vermemiştir. Onun için, 1961 seçimlerinden sonraki koalisyon hükûmetleri, din duygusu ile dolu kamu oyunu tatmin etmek için örgüt ve görev ve yetki alanlarını pek fazla genişlettiler.

I — **1963 tasarısı:** Bu konuda 1963 tasarısı pek ileri gitmiştir.

A — **Örgüt:** O zamana kadar merkezde iki heyet ve iki müdürlükle yetinen başkanlığa 11 dairesel bir merkez örgütü vermiştir. Başkan yardımcılığını da ikiye çıkarmıştır. Ayrıca dairelerden bazıları da kendi içinde pek geniş organlardır. Meselâ Danışma Kurulu 11 üyelidir. Görev alanı da pek geniştir.

1 — **Örgütün şeması şöyledir:**

a) Merkez örgütü :

1 Başkan

2 Başkan yardımcısı

11 Daire :

I — Danışma Kurulu

II — Teftiş Kurulu

III — Hukuk Müşavirliği

IV — İnceleme - Araştırma Md.

V — Kütüphane ve Yayın Md.

VI — Merkezler Md.

VII — Dinsel Turizm Md.

VIII — Personel Md.

IX — Levazım Md.

X — Cami Hizmetleri Md.

XI — Yazı İşleri ve Arşiv Md.

b) **Taşra örgütü de şöyledir:**

- a) Bir yanda İl ve İlçe Müftülükleri
- b) Bunların deneti altında vaizler, imamlar, imam-hatipler, teknik hizmet memurları.

2 — **Örgütlenme Prensibi :**

Böylece örgütü genişletilmiş ve geliştirilmiş olan başkanlık şu «yönetimsel prensipler»e dayanmıştır:

a) Başkanlık, varlığını Anayasadan alan bir «İdare Kuruluşu» dur. Bu suretle ona lâik devlette hükümlerlik kudretini kullanan bir organ hüviyeti verilmemektedir. Fakat kanun örgütü içinde öteki kanun uzuvları gibi ağırlık, kişilik tanıma yolu açılmıştır. Artık öteki idare uzuvlarından ayrımsız bir «cüzü tam» dir.

b) Başkanlığa böyle bir kişiliği olan bir «idare kuruluşu» hüviyeti verilmesi, onun vicdan ve din hürriyetlerinin gerçekleşmesinin pratik saiki, aracı olması içindir.

c) Bununla beraber başkanlık, lâik devlet prensibi ve gereği ile de bağlı kalacaktır.

B — **Görev ve Yetki Genişlemesi :**

1963 tasarısı başkanlığa - kendine bağlı bu 11 Daire ve taşra uzuvları yolu ile yerine getireceği - geniş bir görev ve yetki alanı tanımıştır. Bu suretle de Mustafa Kemal'in, dini yalnızca «itikat ve ibadet»ler alanına kapayan görüşünden ayrılmıştır.

Gerçekten, bu tasarı, Başkanlığa devletin öteki lâik organlarının lâik çerçeve içinde yerine getirmesi gereken kültürel, sosyal, eğitimsel, düşünsel, ahlâksal görevleri vermiştir.

1 — **Dinsel, Kültürel, Sosyal, Eğitimsel karar alma görevi ve yetkisi :**

11 Kişilik Danışma Kurulu eli ile, din kapısından girerek, dini aşan alanlarda, lâik organların yapması gereken bazı faaliyetler de başkanlığa tanınmıştır: Kurul, dinin yanında, ayrıca felsefî, ahlâkî, sosyal konuları da kapsayan bir kültürel unsurlar çalışması yapar. Düşünsel ve ahlâksal alanlarda bir kalkınma ihtiyacı duyarak, bu kalkınmayı sağlayacak çalışmalar da yapar. Kendi personelinin bu görevleri yerine getirecek düzeye çıkmalarını sağlayacak eğitim çalışmaları da yapar.

2 — Halkı geliştirme ve düzeyini yükseltme araştırmaları yapma görev ve yetkisi :

Ayrıca Başkanlığa, dinsel bilgilerin geliştirilmesi, halkın düşünsel ve ahlâksel düzeyinin yükseltilmesi için gerekli araştırmalar yapma görev ve yetkisini tanımıştır.

3 — Kitaplıklar hazırlama görev ve yetkisi:

Tasarı, Başkanlığa dinsel alan ile birlikte, sosyal, bilimsel, eğitimsel, kültürel olaylarda da sabit ve gezici kitaplıklar kurma görev ve yetkisi de tanımıştır.

4 — Halkı aydınlatmak ve toplumu uyandırmak görev ve yetkisi: En sonunda tasarı Başkanlığa, itikat ve ibadet konularından başka, dinle ilgili gözüken sosyal konularda da toplumu uyarına görevini, âdeta bir misyon halinde vermiştir.

C — Sonuç

Bu örgütlenme biçiminden, bu görev ve yetki genişlemesinden şöyle bir sonuç çıkmaktadır:

1963 tasarısı, Başkanlığı büyük ve çok yetkili bir din örgütü haline getirmiştir. Aslında lâik bir devlet içinde, bir din örgütü gereksiz gibi görünür. Fakat, Türkiye'de camii, devletin, idarenin eli dışında örgütlenmeye bırakmak; toplumu gene din toplumu ve din devleti olmaya doğru itecek bir dinsel «sosyal ve politik kuvvet» etkisine açık bırakmak olur. Bu yüzden Mustafa Kemal lâikliğı, «din» in kendi «idare» eli altında bir tâli idare cüzü halinde örgütlenme zorunda kalmıştır. Onun için 2800 sayılı kanun ile 1937 tarihli Tüzük, Başkanlığı, hem örgüt olarak hem yetki sahibi olarak, kabarmış, kişilik kazanmış kamu idareleri haline getirme yoluna girmemiş idi.

İşte 1963 Tasarısı, Başkanlığı, bu mütevazi ve tâli ve tabii idare cüzü olmaktan yeniden çıkarmıştır. Onu, toplumun her türlü, her yöndeki kalkınmasında muhtaç olduğu unsurlara kavuşturucu bir yere getirmiştir. Çünkü çok partili rejimin gelişmelerine paralel bir gelişme gösteren bu inanca göre, temel yapısında islâmi unsurlar bulunan, bunları hiç bir zaman bırakmamış olan, bırakmaması da gereken Türkiye'de, her yönlü kalkınma içinde, «din» den yararlanmak mümkündür:

I — Önce, bilimsel bir ayıklama ile «din» i, gerçek metafizik kaynağındaki prensipleri ve ahlâkiyatı ile topluma sunup, ondaki,

taassubu, hurafeciliği, kaderciliği makbul olmaktan çıkarmak mümkündür.

II — Sonra da, arınmış böyle bir «din» in insanları etkileme gücü ile Türkiye'ye, kalkınmada muhtaç olduğu bilim, ahlâk, düşün unsurlarını kazandırmak mümkün olacaktır.

İşte bu görüş sonucu, 1963 Tasarısı, Başkanlığı kamu hizmetleri alanında pek tâli bir iş olan bazı din hizmetleri ile ilgili pek tâli ve tabi bir cüzü olmaktan çıkarmıştır. Onu, Türklerin yaşadığı ortam içindeki, kültürel, sosyal, eğitimsel, düşünsel, ahlâksal —ve doğal olarak— dinsel konularda ve problemlerde aydınlatma, eğitme, yüceltme hizmetlerinin de bir merkezi haline getirmiştir.

Bu tasarı, iki yönden eleştirilmiştir:

I — Pek kabarmış bir örgütlenmeye dayalı, pek genişletilmiş yetkilerle dolu bir din işleri idaresinin, lâikliğe sığmaz bir gelişme kaydettiği, bu suretle dinin devleti ve toplumu etkileme kapısının açıldığı ileri sürülmüştür.

II — Ayrıca, bir Mezhepler Müdürlüğü kurulması da iki yönlü eleştiriye yol açmıştır: Şii Müslümanlar, Mezhepler Müdürlüğü ile yetinememişlerdir. Bunun içinde, Şii Mezhebi müslümanlarının meseleleri ile uğraşacak ayrı bir şubenin de bulunmasını istemişlerdir. Buna göre, bir Mezhepler Müdürlüğünün bile kurulmuş olması ve bu müdürlüğün, şii ve sünnî mezhep işleri ile bir ayrılık göstererek ayrı ayrı uğraşmasının tarihsel Sunnî-Şii çatışmasına yol açacağı leri sürülmüştür.

Bu yüzden Koalisyon Hükümetleri bu tasarıyı kanunlaştıramamıştır. Onun yerine teşkilâtı altı daireye indiren ve yetki alanını da daha daraltan bir yeni tasarı hazırlamıştır. Bu 1965 Temmuzunda kanunlaşmıştır.

II — 1965 Kanunu

A — Örgüt: Şimdi yürürlükte olan bu kanuna göre durum şudur: Gene mezhep ve taşra örgütü olarak ikiye ayrılır:

1 — Örgütün Şeması :

a — Merkez Örgütü :

1 Başkan

2 Başkan yardımcısı

6 Birim (daire)

- I — Din İşleri Yüksek Kurulu
- II — Dinî hizmetler ve din görevlilerini olgunlaştırma Dairesi
- III — Teftiş Kurulu,
- IV — Hukuk Müşavirliği,
- V — Personel Dairesi,
- VI — Donatım Müdürlüğü

Görülüyor ki, Tasarıdaki Danışma Kurulu yerine, Din İşleri Yüksek Kurulu gelmiştir. İnceleme ve Araştırma Müdürlüğü görevi de buna verilmiştir. Kütüphane ve Yayın Müdürlüğü işleri de, Din Hizmetleri Dairesine verilmiştir. Tasarıdaki öteki müdürlükler kaldırılmıştır.

b — Taşra Örgütü :

- a — İl ve İlçe Müdürlükleri
- b — Vaiz, İmam, Hatip,
- c — Cami görevlileri.

2 — Örgütlenme Prensipleri :

Bu örgütlenme, hem Anayasadan ve kanundan, hem de gerekçesinden anlaşıldığına göre : şu prensiplere dayanır.

a — Başkanlık, Genel idare içinde bir idare kuruluşudur. Bu, Başbakanlığa bağlılığı ile de anlaşılır.

b — Başkanlığın şeması, her mezhepteki Türk - Müslümanın din ve vicdan hürriyetlerini kullanması imkânlarını verir. Bu suretle, lâikliğin gereği olan hürriyetleri sağlamış olur.

c — Başkanlık, bir bütün halinde İslâm meseleleri ile uğraşarak, mezhep ayrılığının bir derin ayrıma yol açmasını önler.

d — Başkanlık, din ve vicdan hürriyetlerinin gereklerini tam yerine getirerek, bunun ötesine geçilme akımlarını önler ve bu suretle, lâiklik prensibinin de uygulanmasına imkân vermiş olur.

B — Görev ve Yetki Alanı

Örgütlenme prensibinde Anayasa zihniyetine olan bu pek uy-

gunluğa Türkiye ihtiyaçlarını kapsayıcı mantıkî duruma rağmen, görev ve yetki alanı konusunda son kanun da, pek ileri gitmiştir.

Önce şu, kesin bir gerçek olarak beliriyor: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı, artık, Mustafa Kemal'in istediği üzere,

a — Yalnızca ibadet ve itiyat işleri ile uğraşır,

b — Bu alan dışına çıkarılmamasını sağlayacak bir tayin ve denet usulü altına konmuş bir örgüt değildir: Görev ve yetki alanı, 1963 Tasarısındaki gibi açık terimlerle ifade edilmemekle beraber, «ibadet ve itikat» konularını aşmıştır. Şöyle ki :

1 — **Geniş bir görev ve yetki alanı** : Kanun Başkanlığa, 1963 Tasarısının benimsediği görevleri, esas itibarile, vermiştir.

a — Ahlâksal alanda: Daha birinci maddesinde Başkanlığa, ahlâk alanında görev verilmiştir: Başkanlık, islâm dininin ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütecektir, denmiştir. İslâm dini, hayatın her safhasını ve bu her safhanın düzenlenmesini kapsar. Her safhasına ait ahlâk kuralları kurar. Bu itibarla, Başkanlık geniş - bütün hayatı kapsayan bir işler demeti görecektir.

b — Toplum aydınlatma alanında: Başkanlık, sadece, dinin ibadet ve itikat alanında değil, genel olarak hayatın her yönünü kaplayan bir din olan islâm dini alanında din konusuna giren her konuda - yani, her hususta toplumu aydınlatacaktır.

c — İnceleme ve araştırma: Keza, Başkanlık, din ile ilgili bilimsel inceleme ve araştırmalar yapacaktır.

d — İslâmiyet ve islâmiyeti koruma: Başkanlık, yurt içindeki ve dışındaki dinî yayınları izliyecektir. Gerekirse, bunlara karşı cephe alacaktır. Bilimsel yayınlarla bir savaş da açacaktır.

e — Eğitim programları düzenlemek: Başkanlık, dinî Hizmetler Dairesi'nin bir müdürlüğü eli ile, kendi kuruluş mensuplarını din alanında yetiştirmek üzere, eğitim programları yapar.

f — Derleme yayını ve kitaplık: Keza, gene aynı dairenin bir başka müdürlüğü eli ile de, Başkanlık, mushafların basılması işine kadar dar bir yayın yapar, dinî eserleri derler, merkezde ve taşrada kitaplık kurar.

g — Kültürel çalışmalar: Başkanlık, müslüman vatandaşların, millî ülkülere bağlılığını koruyucu tedbirler alır. İnancın, veya inanç istismarının önlenmesi için tedbirler alır. Bunlar zihnî ve

fikrî melekelerin geliştirilmesi çalışmalarını teşkil eder ki, bu nitelikleri ile kültürel faaliyet olurlar.

2 — Bu görev ve yetkiye ehliyet:

1965 kanunu, yukarda gösterilen geniş yetki ve görevleri kullanacak olanları da, ancak din açısından değerlendirerek tesbit eder.

a — Birleşik ölçü: Önce, Başkandan en küçük hizmetliye kadar herkes için birleşik bir ölçü vardır: İslâm Türklerine uygun hareketi ile bilinmek.

b — Yüksek dereceli hizmetliler için: Hukuk Müşaviri hariç, bunların hepsinin de din öğretimi veren bir yüksek tahsilden geçmeleri, sadece din hizmetlerinde belli süre çalışmaları gerekir. Nihayet, bunların arapça bilmeleri de gerekir.

c — Öteki kadrolar hizmetlileri için : Gene muhakkak orta dereceli din eğitimi veren bir müesseseden çıkmak gerekir.

d — Kadrosuz en küçük hizmetliler için de, ilkokula ek olarak Kur'an kursunu da bitirmek gerekir.

C — Meslekî Koruma:

Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu, mensuplarını ayrıca da korur.

1 — Kadrolu devlet memuru statüsü: Bucak ve köy imamlığı gibi hizmetleri bile, kadrolu devlet memuru statüsü içine koymuştur. Şimdiye kadar bunlar devletten maaş alamazlardı. Şimdi her yıl 2000 kadro verilerek, bütün köy imamları kadrolu memur haline getirilecektir. Ayrıca, özel kişilerin açtıkları camilerdeki imamlara bütçeden ücret verilir.

2 — Tazminatlar ile de koruma: Ayrıca, Başkan, yardımcıları, Dinî Hizmetler Dairesi Başkanı, müftüler de 1000 ilâ 155 lira arasında tazminat alır.

D — Doğan sonuç

1965 Kanunu, Anayasanın emrine de uyarak, genel idare içinde bir idare cüzü kurmuş gibi gözükmektedir. Fakat, bu idare aslında, kanunun koyduğu uzuvları yolu ile, kendine mahsus «politika»-bir çeşit din politikası - tesbitine yetkili bir idare olmuştur. Çünkü, itikatlara ve ibadetler alanını aşan kültürel, sosyal, eğitimsel, ahlâk-

sal olanlarda dinci temelde görüşler tesbit ederek tasarruflara geçebilmektedir. Ayrıca, bu kanun, bu din teşkilâtına, itikatlar ve ibadetler alanını aşan kültürel, sosyal, eğitimsel, ahlâksal görevler tanımak suretiyle, Başkanlığın, sırf beşerî ilişkiler alanına da müdahalesine yol açmıştır. Bu da, bir lâik toplumun ve lâik devlet hayatının, beşerî, kültürel, sosyal ilişkiler alanına bir dinsel etkiyi getirme yolu teşkil etmiştir.

E — Bu sonucu doğuran durumun eleştirisi:

1965 Kanunu, açık olarak, Mustafa Kemal Atatürk'ün Başkanlığı koyduğu tâli ve tâbi ve ancak «itikatlar ve ibadetler» alanında yetkili bir idare cüzü olma yerinden dışarı çıkarmıştır. Ona, topluma, dinsel bir yön verme faaliyetlerinde bulunma yetkisi tanınmıştır. Millî ahlâki ve millî kültürü bile din çerçevesinde inşa imkânını vermiştir. Çünkü, Başkanlık, toplumu din açısından aydınlatacak, islâm dininin ahlâk esaslarına uyduracak, millî ülkülere din kanalı ile bağlanmayı sağlayacak. Bu ise; ancak itikat ve ibadet işlerini, yani ancak gerçek metafizik ihtiyaçlar alanındaki işleri Başkanlığa veren; buna karşılık ahlâksal, sosyal, kültürel işleri ancak beşerî verilere göre yöneltmeyi öngören «Atatürk Lâikliği» anlayışına aykırı düşer.

Burada, bir din ahlâkı olduğundan ve işte Başkanlığın, ancak bununla uğraşacağı, binaenaleyh lâikliğe aykırılık olmadığı ileri sürülebilir. Bir millî kültüre ulaşmak için, din sosyal etkisini kullanmanın da sakıncalı olmadığı da söylenebilir.

Fakat, meseleye, islâm dininin niteliği açısından bakmak gerekir.

İslâm dini, hayatın her safhasını kapsar. İnsanın doğumundan tutun da, velâyet ve vesayet altında kaldığı, nikâhtan geçtiği, zinatını - ticaret ve sanayiini kurduğu, faiz ve kredi münasebetlerine girdiği, vefat ettiği, miras bıraktığı safhalara kadar giden bütün hayat münasebetlerini de kapsar. Ayrıca, islâm dini, kılık kıyafetten tutun da, estetik değerlere, sosyal yardımlaşma usullerine kadar her olayda da insan hayatını yönetir. Bu itibarla, ahlâksal davranışları da idare alanı içine almış olur.

Oysaki Atatürk lâikliği, dini - o da hurafattan kurtulmuş saf prensipleri ile - ancak, kişinin metafizik inanç ve ibadet alanına etkisini, egemenliğini, aracılığını tanımaz. Bu telâkkide, ahlâk da, beşerî - sosyal ve müsbet bilim verilerinden başkasının yönetimini

etkisini, egemenliğini, aracılığını tanımaz. Bu telâkki de, ahlâk da, kültür de, millî ülküleri de, lâik bilimsel kaynaklardan gelen verilerle yönetilir. Bu itibarla 1965 kanunu bir felsefî platformda, lâikliğe uymaz.

III — Cumhuriyet Devrinde Diyanet İşleri Teşkilâtının gelişme safhalarının tüm değerlendirilmesi:

A — Atatürk'ün hayatında başlayıp, 1965 kanununa kadar gelen devrede: Başkanlık, dar bir teşkilât halinde kalmıştır. Görev ve yetki alanı da küçüktür. Bu devrede din başlangıcı, tamamı ile «Atatürk Lâiklik Anlayışı» na sadık bir tatbikat içinde geçmiştir. Bu başlangıç devresinde, hayatın her yönünü din kurallarının yönetmesi kaldırılmıştır. Hayatın her yönü, tüm, beşerî kurallara bırakılmıştır. Sadece itikat ve ibadet işleri dine bırakılmıştır. Camiinin teşkilâtlanıp bir sosyal kuvvet halini almaması için de, bu itikat ve ibadet işleri de, genel idare içinde tâli ve tâbi bir cüzü olarak tutulmuştur. Kontrol altına da alınmıştır. Bu devrenin İkinci Dünya Savaşından sonraki çok partili safhasında siyasal rekabet dolayısıyla, siyasal kuvvetler, «din»e tâvizler vermişlerdir. Bu yüzden din etkisi artmıştır. Fakat Başkanlık teşkilâtı ve görev alanı gelişmemiştir.

B — 1965 Kanunu, Diyanet İşleri Başkanlığını genel idare içinde, gene tâli ve tâbi bir idare olarak tutma hususundaki Anayasa emrine şeklen uymuştur. Fakat, Başkanlığı, hem örgüt olarak dinsel bir yönetim uygulayabilecek ayarlarla donatmıştır, hem de hayatın, ahlâk, kültür ve toplum işlerine dinci bir açı getirecek yetkilerle donatmıştır. Bu da, kanımızca genel idare içindeki din örgütünü ancak ibadet ve itikat işleri için, zorunlu olarak tutan ve bunun dışındaki beşerî ilişkiler alanına taşırmayan «Atatürk Lâikliği» ile uyuşamaz.